

Rechtspraaklezing 2016

Door Bas Heijne

Hoe zichtbaar moet een rechter zijn? Wanneer je die vraag honderd, vijftig en waarschijnlijk zelfs twintig jaar geleden had gesteld, had men je vermoedelijk wat glazig aangekeken, niet wetend wat er zo urgent aan juist die vraag zou zijn. De kans is zelfs groot dat men geen idee zou hebben waar je het over had.

Tegenwoordig heeft die vraag echter een enorme resonantie. De notie van zichtbaarheid, van persoonlijke aanwezigheid in een publieke ruimte, lijkt in onze tijd van cruciaal belang. Wie aanwezig wil zijn, moet gezien worden. Wie niet gezien wordt, schept argwaan. Instituten hebben aan zichzelf niet langer genoeg; ze moeten buiten hun eigen muren hun bestaansrecht bevechten.

Om een voorbeeld te noemen – in het laatste nummer van Rechtspraak Magazine zegt televisiepresentator en vandaag onze dagvoorzitter Humberto Tan: 'Ik vind dat de Rechtspraak op het gebied van de media nog wel stappen kan zetten. Op dit moment zijn vooral advocaten en het Openbaar Ministerie in beeld. Letterlijk. De rechterlijke macht nauwelijks. Volgens mij is dat geen gezonde situatie. Rechters zouden meer en vaker moeten uitleggen waarom uitspraken zijn zoals ze zijn. Ik ben ervan overtuigd dat die uitleg de rechtsstaat eerder zal versterken dan verzwakken.' Het kan zijn omdat ik me voor deze gelegenheid toch al met deze vragen bezighield, maar ik heb best lang nagedacht over de woorden van Humberto Tan. De vraag is in hoeverre hij met zijn oproep aan de rechters om meer zichtbaar te zijn een algemeen gedeeld sentiment verwoordt. Zoals gezegd, Tan verwijst naar een mediacultuur waarin zichtbaarheid een bestaansvoorwaarde is. Wanneer een uitspraak commotie oproept in de samenleving, is het zaak dat er publiekelijk verantwoording wordt afgelegd, niet door de instantie maar door de man of vrouw die het vonnis velt, om te voorkomen dat het bepalen van de stemming wordt overgelaten aan advocaten en het OM. Wanneer de rechter, u dus, zich onder de mensen begeeft, de motivatie van de uitspraak op persoonlijke wijze met het publiek deelt, zij het via de camera, dan, beweert Tan, doet dat geen afbreuk aan het gezag van de rechtsstaat, maar versterkt het dat gezag juist.

Is dat zo? Laat ik eerst zeggen dat ik denk dat het een belangrijke vraag is. Maar wat wordt er nu eigenlijk precies van u gevraagd? Tan roept de rechter op zich tot deel van de mediacultuur te maken maar tegelijk afstand te bewaren, zodat de autoriteit en de soevereiniteit van de rechter behouden blijft. In hetzelfde interview zegt hij namelijk ook: 'Debatteren over uitspraken is iets wat rechters niet moeten doen. Dat is een brug te ver. Dat klinkt misschien een beetje tegenstrijdig ten opzichte van wat ik net zei, maar dat is het niet. Er is namelijk een verschil tussen het toelichten van een vonnis en erover in debat gaan (...) Een vonnis van een rechter is niet zomaar een mening, daar ga je dus niet over in debat.'

Uitleg moet afdoende zijn, debat is niet gewenst. Wanneer de rechter immers bijvoorbeeld aan een van onze nationale borreltafels op televisie zou gaan debatteren over een vonnis dat hij heeft gevelde, zou hij niet meer zijn dan een man of vrouw met



ook maar een mening, en dat is ook weer niet de bedoeling. Het gezag van de rechter moet buiten kijf staan, vindt ook Tan. Wanneer de emoties hoog oplopen omdat veel burgers voelen dat er weliswaar recht is gesproken, maar geen recht is gedaan, is het niet verstandig om het debat aan partijdige stemmen over te laten.

Maar Tan lijkt het dilemma te negeren dat zich vervolgens voordoet – juist in een mediacultuur telt zowat iedere stem even zwaar, juist in een mediacultuur is de traditionele hiërarchie van gezag voortdurend onderwerp van discussie en helaas ook agressie, meestal verbaal, soms niet-verbaal. Je kunt je afvragen wat voor figuur de rechter gaat slaan wanneer hij naar buiten treedt, uitleg geeft, zijn motivatie zichtbaar maakt – en vervolgens weigert daarover in discussie te treden. Ik wil niet cynisch zijn, maar denkt u echt dat dat geaccepteerd zal worden? Ik zie de tweets al voor me.

Bovendien, en dat is opnieuw een dilemma, zal de rechter die in de media verschijnt, ook over een mediapersoonlijkheid moeten beschikken – of in ieder geval iets dat daar op lijkt. Dat is niet alleen een kwestie van charisma, of desnoods anti-charisma wat ook weer charismatisch kan zijn, maar ook van mediawijsheid. Wanneer we nu al zien hoe vaak geoefende publieke persoonlijkheden voor ophef zorgen door een dubieuze uitspraak of tweet, door een verkeerd gekozen woord of een verkeerd geïnterpreteerde opmerking, waarna ze vervolgens steeds opnieuw uitleg moeten geven en meestal diep door het stof moeten gaan, hoe zal het dat de rechters van Nederland dan vergaan, die zich tot nu zelden in die arena hebben begeven? Is het afbreukrisico niet levensgroot? Is het wel zo vanzelfsprekend dat de rechtsstaat door meer publieke aanwezigheid van de rechters verstevigd zal worden?

In de huidige cultuur is het onmiskenbaar dat het persoonlijke meer op de voorgrond is komen te staan. Dat zie je bijvoorbeeld in de journalistiek, waar gevestigde stemmen als een 'merk' gelden; dat wil zeggen lezers zoeken naar hun naam en lezen vervolgens de artikelen – maar de persoonlijkheid van de auteur, journalist of columnist staat als het ware voor de inhoud. Op zich is dit natuurlijk geen nieuw fenomeen, persoonlijkheden domineren in iedere cultuur, maar nieuw lijkt mij dat men steeds meer naar een journalistiek van louter merknamen lijkt op te schuiven – zie bijvoorbeeld het meest vernieuwende journalistieke initiatief van deze tijd, De Correspondent, dat het 'gezicht' van de auteur als uitgangspunt neemt. Ook zal niemand ontkennen dat persoonlijkheden altijd van groot belang zijn geweest in de politiek; lees wat de grote Duitse socioloog Max Weber over de betekenis van charisma heeft geschreven. Tegelijk is het duidelijk dat het voorkomen en gedrag van politici steeds meer bepalend lijken voor hun populariteit of impopulariteit. Het gaat om, hoe zal ik het formuleren, het gevoel van de tastbare aanwezigheid van een persoonlijkheid, de gewaarwording van persoonlijke nabijheid. Vooral in die zin is alles in onze cultuur persoonlijker geworden.

Tegelijkertijd moet je constateren dat door de sociale media er iets wezenlijks veranderd lijkt in de manier waarop men zich aan de buitenwereld laat zien. Kort samengevat kun je zeggen dat het informele tegenwoordig aan het formele vooraf gaat, waardoor iemands functie tegenwoordig eerder in het verlengde van zijn persoonlijkheid lijkt te liggen.

Dat wil zeker niet zeggen, zoals vaak wel beweerd wordt, dat autoriteit niet meer zou bestaan in wat wel het tijdperk van de ontketende burger wordt genoemd. Dat is een



gemakkelijke drogreden – ik denk dat er wel degelijk behoefte bestaat aan autoriteit, maar dat die alleen niet meer op de vertrouwde, traditionele manier gevestigd wordt – in de eerste plaats door de functie die iemand bekleedt. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat rechters als beroepsgroep vaak te maken krijgen met achterdocht en hoon ('D66-rechters!'), terwijl onderzoek steeds opnieuw laat zien dat het vertrouwen in de rechtsstaat zelf nog altijd huizenhoog is.

Moet de rechter zich dan maar half uitleveren aan die dynamiek van de mediacultuur? Een beetje snel ook, voordat het te laat is? Of moet hij zich daar juist van onderscheiden door bewust onzichtbaar te blijven, zijn autoriteit veilig stellen door soeverein op afstand van het gewoel te blijven – ook al scheidt zijn onzichtbaarheid dan soms ook misverstanden?

Voor we antwoord kunnen geven op die vraag, moeten we hem wellicht eerst nog eens nader bekijken. Het thema van deze dag is De rechter – tussen staat en straat. In die woordkeuze zit, denk ik, veel ongemak. De afgelopen tien jaar is het besef gegroeid dat er iets wezenlijks verstoord is in de verhouding tussen de burger en de samenleving – en de instituten die als de pijlers van die samenleving fungeren. Er zijn genoeg zorgelijke symptomen die op die verstoring wijzen – de incidenten, relletjes en virtuele heksenjachten op sociale media, het onbekommerd pleiten voor eigenrichting door landelijke politici, lang niet allemaal van populistische snit, en de opkomst van een grote groep burgers die zich verwant voelt met de antipolitiek van populistische partijen die de grenzen van de democratie opzoeken. De partij die op dit moment met afstand het hoogst in de peilingen staat, komt met een verkiezingsprogramma dat op een aantal punten flagrant tegen de rechtsstaat ingaat. Nederland is, heb ik wel eens opgemerkt van een land van stromingen, in een land van stemmingen veranderd. Deze week nog noemde VVD-senator Sybe Schaap in Trouw de PVV op punten gevaarlijker dan de NSB. 'De PVV zaagt volgens Schaap aan de fundamenten van de rechtsstaat door democratische instituties voortdurend belachelijk te maken: nep-parlement, nep-parlementariërs, neprechters.'

De gevestigde orde, om het kort samen te vatten, of het nu om de politiek, de journalistiek of de rechtsstaat gaat, lijkt tegenwoordig een stuk minder gevestigd. Instituten worden steeds agressiever bevraagd, misstanden en fouten worden tot hyperbolische ondergangsfantasieën opgeblazen.

Dat is allesbehalve een typisch Nederlands verschijnsel, ook al hebben wij een traditie in beeldenstormen. Eerder dit jaar woonde ik een verkiezingsbijeenkomst bij van Donald Trump. Het was nog tijdens de 'primaries', de locatie was in Manchester, New Hampshire. Tijdens de speech die hij die avond gaf, regende het beloftes die met geen mogelijkheid konden worden waargemaakt.

Dit was geen programma, dit was vooral gevoel. De gigantische toename in kennis, samen met het wereldwijde perspectief dat ermee gepaard gaat, het besef dat alles met alles verknoopt is geraakt tot een schier onontwarbare kluwen, heeft voor steeds meer mensen de wereld en hun eigen rol daarin onbeduidend en onoverzichtelijk gemaakt. Het populisme van Trump, en van zoveel andere hedendaagse politici, beantwoordt aan twee diepgevoelde verlangens – het maakt de wereld weer simpel en overzichtelijk, maar vooral geeft het de burger de illusie van zelfbeschikking terug, het idee dat hij de wereld



toch weer gewoon naar zijn hand kan zetten. Anders gezegd, dat hij niet langer object is, maar weer autonoom subject.

'People are tired of experts,' zoals de Britse politicus en Brexiteer Michael Gove het vlak voor het referendum bondig samenvatte. Het Amerikaanse adviesbureau dat de Leave-campagne op het laatste moment had ingehuurd, kwam ook met een gouden leus: 'Facts don't work.'

In De wereld buiten je hoofd (The World Beyond Your Head, uit 2015, in het Nederlands verschenen bij uitgeverij De Bezige Bij), een boek dat mijn denken een duw heeft gegeven, komt de Amerikaanse filosoof Matthew B. Crawford met een verklaring voor die nieuwe 'onredelijkheid' die mij zeer aanspreekt. De Verlichting vanaf Kant heeft de mens tot autonoom individu uitgeroepen, of autonomie in ieder geval tot iets dat het waard is om naar te streven. Durf te denken! U kent de aansporing van de Verlichtingsfilosoof bij uitstek, Immanuel Kant. Daar hoort de belofte bij dat ieder mens vrij moet zijn om zijn wereld naar believen in te richten.

Maar dat ideaal van volledige zelfbeschikking heeft een enorme last op de schouders van de mens gelegd. Crawford schrijft:

'Het bevrijdingsproject van links heeft ervoor gezorgd dat wij overgeërfde culturele mallen hebben ontmanteld die ooit individuele levens een zekere samenhang oplegden (ten goede of ten kwade). Dit heeft een vacuüm van cultureel gezag geschapen, dat op opportunistische wijze is gevuld met aandachtslandschappen die worden ontworpen en gerealiseerd door de energiekste "keuzearchitecten", doorgaans omdat zij er winstmogelijkheden in zien. Als gevolg van deze bevrijdende inspanningen van rechts en links is de last van de zelfregulering zwaarder geworden. Hoe goed wij deze last kunnen dragen, blijkt wel uit het feit dat wij tegenwoordig erg dik zijn, veel schulden hebben en heel gemakkelijk scheiden.'

Mensen staan er, kort gezegd, in toenemende mate alleen voor. Een mens mag vrij kiezen, maar intussen wordt hij steeds meer gestuurd. Dat geeft een vreemd dubbel gevoel: je voelt jezelf het middelpunt van je eigen wereld, maar tegelijkertijd bezie je de buitenwereld met steeds groter wantrouwen.

Omdat de samenleving een individu steeds meer als klant ziet, gaat deze zich ook steeds meer als een klant gedragen. De wereld buiten zijn hoofd beschouwt hij steeds meer als een verlengstuk van zijn innerlijke wereld. Dat maakt dat de vaak weerbarstige realiteit steeds meer als een hindernis wordt gezien, die snel woede en ergernis veroorzaakt.

Het onverwachte succes van een Donald Trump, en ook van Geert Wilders, die beloftes doet waarvan ook zijn electoraat diep van binnen moet beseffen dat ze onwerkelijk en onhaalbaar zijn, en niet meer dan vaak agressieve wensgedachten, laat zich zo dan ook beter verklaren. Trump en zijn politieke geestverwanten bedienen burgers die aan de ene kant gewend zijn om als consumenten benaderd te worden en geen geduld hebben voor de inspanning en gemeenschapszin die bijvoorbeeld klimaatverandering van hen vraagt – en aan de andere kant bevrijd willen worden van een onoverzichtelijke, hopeloos complexe wereld waarin experts de dienst uitmaken, bestuurd door een elite die pleitbezorger blijft van een wereldbeeld dat hen autonomie en vrijheid belooft, maar hen in wezen juist verweesd heeft gemaakt.



De overheid, die er trots op is dat zij de burger steeds meer als een klant behandelt, doet hier volop aan mee. Men lijkt zich niet bewust van wat ik maar de paradox van de klantgerichtheid zal noemen – naarmate men de burger steeds meer de status van klant geeft, zal hij de overheid ook steeds meer als klant benaderen – niet als een richtinggevend bestuurlijk onderdeel van de samenleving waar hij deel van uitmaakt, en waar hij via de democratie invloed op kan uitoefenen, maar als bedienend personeel die geacht wordt het hem naar zin te maken.

Crawford legt zo een typische paradox van deze tijd bloot – verwerende, ongeduldige individuen die hunkeren naar een verloren gemeenschap. Iedere misstand, iedere ontsporing, iedere misdaad wordt dan niet alleen een jammerlijke maatschappelijke gebeurtenis, maar een teken aan de wand – het wijst op een grotere malaise, een diepere kloof. Alles gebeurt dan met vijandige intenties, met voorbedachte rade. Niets staat op zichzelf, alles is een bevestiging van wat je toch al vermoedde. Alles verwijst naar iets anders.

Is de roep om meer transparantie, en de oproep tot meer zichtbaarheid, zoals Tan die deed in het interview in Rechtspraak Magazine, het antwoord op dat groeiende wantrouwen – of is het juist een symptoom daarvan?

Ik denk dat het belangrijk is deze vraag te stellen, ook al is er wellicht niet meteen een eenduidig antwoord op te geven. Onmiskenbaar is de rol van de rechter in de samenleving aan verandering onderhevig, aangezien ook de samenleving, of laten we zeggen, de cultuur verandert. De samenleving verandert door nieuwe technologie, en het is ondenkbaar dat de rechterlijke macht niet mee verandert. Dat gebeurt gelukkig volop. Denkt u aan de richtlijnen voor een soepelere omgang met de media, denkt u aan het programma KEI, dat de relatie tussen de burger en de gerechten digitaliseert.

Tegelijk dringt de vraag zich op in hoeverre de rechter zich buiten zijn eigen instituut moet begeven, zonder het gevaar te lopen dat hij als persoon als het ware voor het instituut komt te staan, en het instituut daardoor schade kan berokkenen.

Dat onze wereld, en dichterbij, onze samenleving, almaar complexer wordt, hoef ik u niet te vertellen. De interviews met rechters die zijn afgenomen voor het project Maatschappelijk Effectieve Rechtspraak spreken wat dat betreft boekdelen. De rechters benadrukken steeds weer dat ze met situaties geconfronteerd worden, die voortvloeien uit het feit dat we in een geglobaliseerde samenleving leven, waarin mensen vaak een verschillende achtergrond hebben. Van de rechter wordt steeds meer gevraagd, niet alleen dat hij rechtspreekt maar ook dat hij een rol als mediator vervult, helpt om 'de boel een beetje bij elkaar te houden.'

In die zin, kun je zeggen, helpt de rechter 'het vacuüm van cultureel gezag' te vullen, waar Crawford over spreekt. De rechtsstaat kan namelijk niet zonder dat cultureel gezag, hoe ongrijpbaar dat begrip op het eerste gezicht ook lijkt. Het gaat om een breed gedeeld idee van het recht als onderdeel van de samenleving, iets dat gedeeld wordt en dat noodzakelijk is om een samenleving overeind te houden. De gebondenheid van de rechter aan de rechtsorde, valt onder dat idee van cultureel gezag. En precies dát zou wat mij betreft actief moeten worden uitgedragen, ook in de mediacultuur en met alle technologische middelen die daarvoor beschikbaar zijn. Ik ben dus met onze dagvoorzitter vandaag van mening dat rechters zichtbaar moeten zijn, meer dan ze tot



nu toe waren, maar expliciet als vertegenwoordigers van de rechtsorde, en dus altijd als ondergeschikt aan hun functie. Het zijn dus niet zozeer de rechters die meer zichtbaar moeten worden, maar het idee van de rechtsstaat en wat die voor een samenleving als geheel betekent – en niet in de eerste plaats voor individuele gevallen. Het onderhouden van de rechtsstaat is mensenwerk, en er valt genoeg aan de uitvoering te verbeteren, recht te zetten of te hervormen – het gaat altijd om werk in uitvoering.

Wanneer de rechtsstaat verdedigd moet worden in tijden van toenemende subjectiviteit en emotionaliteit, gaat het er niet om haar af te schilderen als iets dat boven de samenleving hangt, afstandelijk en ongenaakbaar, maar als iets dat zich in het hart van onze samenleving bevindt, en tegelijk groter is dan ons allemaal. Het is dus niet zozeer de rechter die meer zichtbaar moet worden, als wel de rechtsstaat zelf.

Dat is, en dat zal duidelijk zijn na het beeld dat ik hier heb geschetst, geen eenvoudige opdracht, juist omdat de samenleving vraagt dat het recht steeds persoonlijker wordt, de rechter steeds meer tussen burgers in gaat staan. De vraag naar meer zichtbaarheid onthult dus een lastige paradox – het is aan de rechter om de staat naar de straat te brengen, zonder dat het subjectieve rumoer van de straat hem overstemt.

Anders gezegd, de rechter als hoeder van de rechtsorde moet zich verre houden van de arena van het publieke debat, maar hij moet zich wel laten zien als vertegenwoordiger van de rechtsstaat. Wanneer hij naar buiten treedt, moet hij telkens weer laten zien dat het niet om hem draait. Zoals gezegd, dat zal niet gemakkelijk zijn, maar alleen dan bewijst zijn toegenomen zichtbaarheid de samenleving ook werkelijk een dienst.